

ПОРЕДИЦА „ПЪТЯТ НА ПРАБЪЛГАРСКИЯ ВОИН“ · ПУБЛИКАЦИЯ 6 ОТ 15

Бичът и ударните оръжия на конника

Камшикът като инструмент и знак, клетвата с ремъци и бойната брадва, бойният чук, боздуганът и кистенът според изворите и археологията

Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ · Стара Загора · 30 октомври 2025 г.

Обр. 1. Конник с камшик в ръка, без шпори, на път през степта (художествена реконструкция)

РЕЗЮМЕ

Статията разглежда бича (камшика) у българите през VII–IX век и ударните оръжия на конника. Изворите не дават сведения за бича като бойно оръжие, но го показват като незаменим инструмент на ездача – вместо шпори – и като предмет със символично значение: в разказа на Свидас за хан Тервел и вероятно в клетвения обред от 815 г., при който се използват тройно сплетени ремъци. Сред ударните оръжия за езическата епоха сигурно е засвидетелствана само малката бойна брадва; бойните чукове, боздуганите и кистените в българските земи се датират главно в IX–XI и XI–XII век. Изложението следва Р. Рашев, В. Йотов, Г. Фехер, Т. Славова и М. Казански.

Ключови думи: бич, камшик, клетва, бойна брадва, боен чук, боздуган, кистен

I. Увод

Образът на степния конник рядко минава без камшика – той е толкова обикновен предмет, че изворите почти не му обръщат внимание. Затова е изкушаващо да го смятаме и за оръжие, и за знак на власт, и за обреден предмет. Задачата на тази статия е да провери кое от тези предположения действително почива на данни. Отговорът ще бъде нееднозначен: за бича като бойно оръжие у българите в използваните източници не намираме нито едно сведение, но като инструмент на ездача и като предмет със символично значение той е засвидетелстван.

Във втората част на статията ще разгледаме ударните оръжия, за които днес мислим като за оръжия на конника – бойната брадва, бойния чук, боздугана и кистена. И тук трябва да бъдем точни. За езическата епоха археологията и изворите показват преди всичко малката бойна брадва; останалите ударни оръжия се появяват в българските земи главно по-късно и са свързани в голяма степен с нашествията на късните номади. Ще ги представим в тази хронологическа последователност, за да не пренасяме по-късни реалии в света на VII–IX век.

Ключови моменти

700–721 г.	Управление на хан Тервел, за чийто щит и камшик разказва по-късно Свидас.
VIII–IX в.	Малки бойни брадви с удължено трапецовидно острие са полагани в гробовете при Красен и Ножарево.
815 г.	Мирният договор между Омуртаг и Лъв V е скрепен с клетва с тройно сплетени ремъци, обърнати седла, вода и трева.
Средата на IX – края на X в.	Датировка на бойния чук от Руйно, открит заедно с предпазители на саби.
971 г.	При обсадата на Дръстър Теодор, наречен Лалак, избива много врагове с железен боздуган (по Лъв Дякон).
996 г.	В миниатюрата за битката при Сперхей в Мадридския ръкопис на Скилица византийски конници държат дръжки със сферични топки.
XI – началото на XII в.	Костените кистени се разпространяват в Североизточна България с настаняването на печенезите.

2. Камшикът на конника

Най-важното сведение за камшика у българите е свързано с хан Тервел. В азбучника на Свидас (X век) се разказва, че Тервел поставял обърнат щита си, който носел по време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия¹. Разказът се вписва в поредица сведения на Свидас за богатството на Тервел – за неговите сандъчета, напълнени със златни и сребърни пари². Тук камшикът стои редом с щита: двата предмета на воина-конник служат като мярка за натрупаното богатство.

Още Фехер обръща внимание на практическата роля на камшика: вместо шпори българите употребявали камшик – бич, и привежда за пример тъкмо сведението за Тервел, който шибал коня си с него³. Наблюдението се потвърждава от археологията. От некрополите на езическа България Рашев познава само два екземпляра шпори, и то от един некропол – при Кюлевча⁴. Казански отбелязва за славянските конници от V–VII век, че подобно на степните ездачи и те много рядко използвали шпори – още една черта, която прави тяхната конница по екипировка по-близка до азиатската, отколкото до европейската⁵. В степната традиция конникът подкарва коня с камшика, а не с шпората. Отношението към бойния кон е било изключително строго: според ал-Масуди бойните коне на българите пасели свободно и никой не ги яздел в мирно време, а ако се намерел такъв човек, го убивали⁶.

Самите камшици, изработени от кожа и дърво, не оцеляват. Йотов отбелязва, че камшикът е част от снаряжението на конника, за която не разполагаме с много данни; известни са му няколко крайника за камшик, но не ги включва в изследването си, тъй като вероятно са от XII век⁷. Така за езическата епоха остава само писменото свидетелство.

Бичът се появява и като средство за наказание и дисциплина, макар и не в български контекст. Фехер привежда сведения, че маджарските пълководци с бич удряли своите воители, за да престанат да се бият с противника, когато това не отговаряло на плана им, а в друг случай с бич трябвало да ги подкарват към обсада на крепост, която не желали⁸. Той ги използва, за да илюстрира съобщението на Лъв VI, че началниците у тези народи налагали тежки наказания за немарливост⁹. За българите подобно пряко сведение няма.

ГЛАСЪТ НА ИЗВОРА

Щитът и камшикът на Тервел

*Азбучникът на Свидас разказва, че хан Тервел „поставял обърнат щита си, който носел по време на война, и своя камшик“ и ги покривал с пари. Двата предмета на воина служат за мярка на богатството му.*¹

ЗНАЕТЕ ЛИ, ЧЕ...

Конник без шпори

От некрополите на езическа България са известни само два екземпляра шпори, и то от един некропол – при Кюлевча. Конникът е подкарвал коня с камшик, както и другите степни ездачи.⁴

Обр. 2. Хан Тервел покрива щита и камшика си с монети – по разказа на Свидас (художествена реконструкция)

3. Думи за бича: хръзан и батог

Езиковите данни потвърждават, че бичът е бил част от света на българите. Сред прабългарските заемки в старобългарския книжовен език Рашев посочва думата хръзан със значение „бич, камшик“¹⁰. Т. Славова уточнява произхода ѝ: прабългарското *hurzan идва от персийското хагāzan „камшик“, от което е и гръцкото χαρζάνιον „бич“¹¹. В същата бележка Славова привежда и други прабългарски думи с алтайски паралели, като чрътогъ „спалня, къща, палат“ и кръчагъ „чаша, кана“¹².

В същия списък на заемки Рашев привежда и батог със значение „бич, камшик, жезъл“¹³. Съчетаването на „камшик“ и „жезъл“ в значението на една дума е показателно: един и същ предмет може да бъде и инструмент на ездача, и знак на власт. Сходна двойственост има и думата хоронги – „знаме, скиптър, жезъл, тояга“ – от същия речников пласт¹⁴. Тези значения обаче идват от по-късните книжовни паметници и не бива да се разчитат като пряко описание на прабългарски обичай.

Към ударните оръжия води друга заемка от същата група – чекан, със значение „чук, кирка, топор“¹⁵. Към нея ще се върнем, когато стане дума за бойната брадва и бойния чук.

Хръзан

Прабългарска дума със значение „бич, камшик“, запазена в старобългарския книжовен език. Според Т. Славова произлиза от персийското *haḡāzan* „камшик“, от което е и гръцкото *χαρζάνιον*.¹¹

4. Ремъците в клетвата

Най-интересното и същевременно най-несигурното свидетелство за символичната роля на бича е свързано с клетвения обред при сключването на българо-византийския мирен договор от 815 г. между хан Омуртаг и император Лъв V. Според житието на патриарх Никифор, написано от дякон Игнатий, императорът извършил клетвата по езически, български начин: излял вода на земята от един съд, обърнал собственоръчно конски седла, хващал тройно сплетени ремъци и издигал нависоко трева, като придружавал действията си с проклетия, които трябвало да го застигнат при нарушение на договора¹⁶. Същото известие повтарят двама автори от X век – Йосиф Генезий и Продължителят на Теофан, като в детайлите на описаните прабългарски ритуали между изворите има известни противоречия; Продължителят на Теофан например говори и за принесени в жертва кучета¹⁷.

Какво са били тези ремъци? Текстът на Игнатий не позволява да се разбере дали става дума за три отделни, или за тройно сплетени ремъци. В. Бешевлиев допуска, че изворот описва плетен бич, с който нарушителят на договора се обричал на публично бичуване или на бичуване до смърт. Ремъците биха могли да бъдат и алюзия за ритуално убийство чрез удушаване или обесване, а Ю. Трифонов предполага, че сплитането им е намек за близостта между двете договарящи се страни¹⁸.

Ако тълкуването на Бешевлиев е вярно, бичът е бил един от предметите, чрез които клетвата ставала зрима: както обърнатото седло вероятно означавало пожелание клетвопрестъпникът да падне смъртоносно от коня си, а пролятата вода – проливане на кръвта му, така и плетеният бич обещавал наказание¹⁹. Трябва обаче да подчертаем, че отъждествяването на ремъците с бич остава предположение.

КЛЮЧОВ МОМЕНТ

815 г.: клетва по български обичай

При сключването на мира между хан Омуртаг и император Лъв V императорът се кълне по езически, български начин: излива вода, обръща конски седла, хваща тройно сплетени ремъци и издига трева.

¹⁶

Обр. 3. Клетвата от 815 г. – стилизация като миниатюра от средновековен ръкопис (художествена стилизация)

Обр. 4. Клетвата от 815 г.: обърнато седло, вода, трева и тройно сплетени ремъци (художествена реконструкция по дякон Игнатий)

5. Бойната брадва

Единственото ударно оръжие, сигурно засвидетелствано за езическата епоха, е бойната брадва. Рашев я определя като рядка находка от два типа – с тясно и с широко острие²⁰. Двата най-пълни гробни комплекса с оръжие от това време съдържат брадва: гробът от Красен, Русенско, с копие, брадва, юзда и две стремени, и гроб 27 от Нови пазар със сабя и брадва²¹. Допълнителни данни дават рисунка графит от Плиска на конник, вдигнал в ръката си бойна брадва, и рисунка графит върху блок от основите на Тронната палата²². Според Рашев мечът и бойната брадва са използвани само в близък бой²³.

Брадвата е едновременно оръжие и сечиво. В старобългарските текстове се срещат думите „брадва“ и по-често „секира“. Докато в „Стратегикон“ на Маврикий брадвата е важен инструмент, но не е посочена като оръжие, три века по-късно в „Тактика“ на Лъв VI тя вече се споменава като оръжие и се описват четири нейни типа; бравите на тежковъоръжените конници се държали в кожени калъфи, окачени на седлото. Според Йотов внедряването на бравата като оръжие във византийската армия може да е резултат от по-ранните сблъсъци на империята с конните народи – авари, прабългари, унгарци, за които е известно, че използват малки бойни бравди²⁴. Бравдата остава и основен инструмент във военния бит: Никифор

Вриений разказва как при един поход през XI век управителят на темата България заповядал на местните жители да вървят след войската с брадви, за да разчистват непроходимите места и да разширяват пътищата²⁵.

Йотов разделя 83 брадви от българските земи на леки (до 300–350 г) и тежки. Със сигурност за бойни той приема малките брадви с тегло до 300–350 г от типове 1–6, макар че някои от тях също може да са служили като сечива²⁶. Най-ранни са бравите от тип 1, вариант А – с удължено трапецовидно острие, дълги 14–15 см и тежащи около 170 г; те са открити в гробове в двубредните езически некрополи при Красен и Ножарево и се датират в VIII–IX век. Техни паралели са характерни за средноаварския период, а за прабългарите – носители на салтово-маяцката култура – бойните брадви от този тип са най-разпространеният вид оръжие²⁷. В смятания за прабългарски Дмитриевски некропол бойни брадви има във всеки втори гроб²⁸. Бравата от гроб 27 при Нови пазар е от друг тип – с дъговидно, извито надолу острие, форма, която се среща от античността до наши дни²⁹.

Малките бойни брадви са използвани не само за удари отблизо, но и за хвърляне: в „Тактика“ на Лъв VI бравата е сред оръжията, които тежковъоръжените пехотинци хвърлят малко преди ръкопашния бой. Метателната брадва трябвало да бъде малка, с къса дръжка и точно изчислено равновесие. Повечето от малките бойни брадви обаче са използвани от конниците – неслучайно такава брадва е открита в гроба от Красен заедно с конско снаряжение и копие³⁰.

Степният произход на някои форми личи и тук. Казански отнася към степната традиция миниатюрните бравички-чеканы от городищата Зимне във Волиния и Хачки в Полша, принадлежащи на пражката славянска култура от V–VII век и сходни с оръжие у аварите в Карпатския басейн; според него малките им размери може да говорят за обреден, вотивен характер³¹. Към същия кръг води и споменатата прабългарска заемка чекан. Символичното значение на бравата се долавя и в една плоча от Голямата базилика в Плиска с врязани рисунки на брадви и надпис „ДЕЛАНЬ БАНЪ“: според П. Георгиев той трябва да се чете не като „Делян бан“, а като „правя бан“, т. е. „воювам“, а бравите символизируют войната³². Това е хипотеза, а не установен факт.

В ЧИСЛА

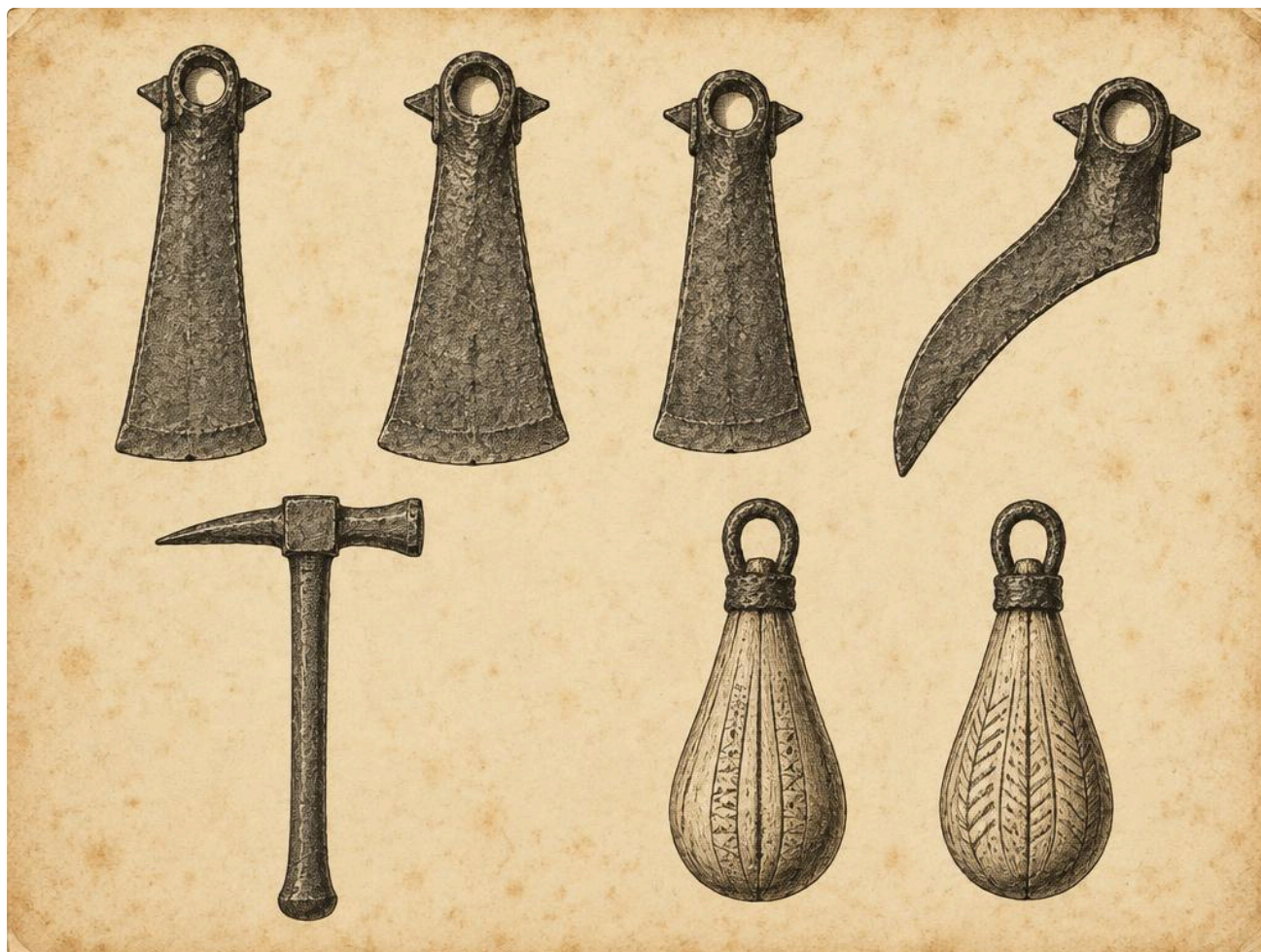
14–15 см и 170 г

Толкова са дълги и тежат най-ранните бойни брадви от тип 1А, открити в гробове при Красен и Ножарево (VIII–IX в.). Йотов приема за сигурно бойни бравите с тегло до 300–350 г.²⁷

Обр. 5. Българска засада и гибелта на византийския военачалник Григорий Таронит – миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица (XII в.; Национална библиотека, Мадрид). По-късен византийски образ, не съвременен на езическата епоха.

Снимка: Мадридски ръкопис на Йоан Скилица, л. 184v · Public domain · [Wikimedia Commons](#)

Обр. 6. Малки бойни брадви и костени бойни топки – стилизация като таблица от археологическо издание от XIX в. (художествена стилизация)

Обр. 7. Малка бойна брадва от VIII–IX век с удължено трапецовидно острие (реконструкция по находките от Красен и Ножарево)

Обр. 8. Конник замахва с малка бойна брадва в близък бой (художествена реконструкция)

6. Боеен чук, боздуган и кистен: по-късните ударни оръжия

Бойният чук е сравнително рядко използвано оръжие през ранното средновековие. Лъв Дякон описва убийството на император Никифор II Фока (963–969) с акутий – дълго, леко извито и силно заострено желязно оръжие, което прилича на клюн на чапла; Йотов смята, че става дума за боеен чук. От българските земи са му известни четири находки: три представляват железни пръчки с ударни части и триъгълни „уши“ при отвора за дръжката, подобни на тези на малките бойни брадви, а четвъртата е с копиевидна предна част. Подобни бойни чукове се срещат в аварски и ранноунгарски гробове, а находката от Руйно, открита заедно с предпазители на саби, дава датировка от средата на IX до края на X век³³. Самият Йотов отбелязва, че истинското значение на бойния чук в набора на конника идва едва след XIV век, когато той служи за разбиване на рицарската броня и придобива значение и като знак на власт и обществено положение³⁴.

Боздуганът – каменна или метална бойна топка, поставена на дървена дръжка – е познат още от бронзовата епоха. „Стратегикон“ на Маврикий го включва във въоръжението на лековъоръжените пехотинци, а Лъв Дякон разказва как при обсадата на Дръстър през 971 г. Теодор, по прякор Лалак, избил много врагове с желязния си боздуган, като смазвал шлема и главата под него³⁵. Най-ранните средновековни боздугани от днешните български земи обаче са от втората половина на X – началото на XI век. Всички са изковани от желязо; Йотов ги разделя

по форма на типове – сфери със срязани сегменти, гладки или покрити с шипове, и призми с четири пирамидални шипа; теглото им е от 70 до 500 г³⁶. Византийските извори показват и как конникът е носел това оръжие. В Мадридския ръкопис на Йоан Скилица някои от византийските конници в битката при Сперхей (996 г.) държат дръжка, завършваща със сферична топка, а в „Алексиада“ Ана Комнина разказва как един от съратниците на Алексий Комнин ударил противника си не с меч, а с тоягата, която висяла на седлото му. Съчинението „Praecepta militaria“ предписва на тежковъоръжения конник железен боздуган с три, четири или шест страни, а на пояса или до седлото – още боздугани³⁷.

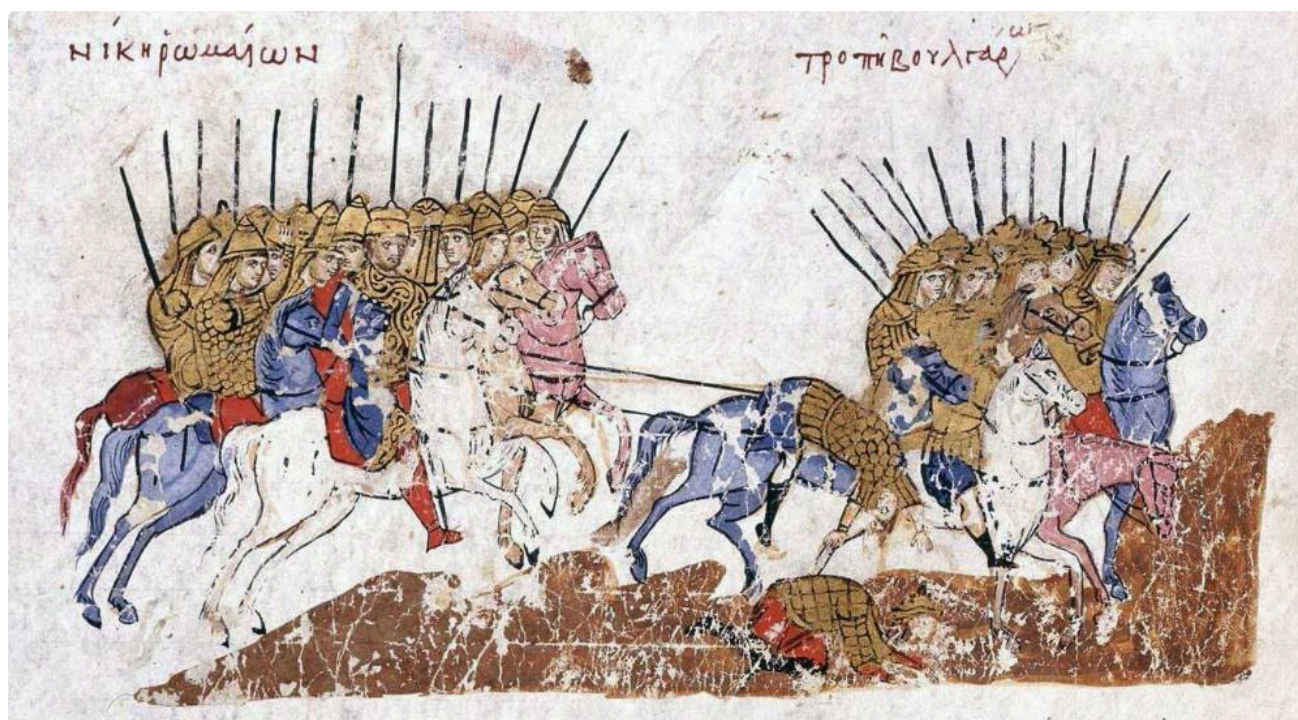
Кистенът – бойна топка, привързана с верига или ремък към дървена дръжка – е представен в изследването на Йотов с 25 костени, два каменни, един оловен и един железен екземпляр. През отвор на костения кистен минавал метален клин или скоба с халка, свързвана чрез верига с дръжката. Местонамирането на всички костени бойни топки ги датира в XI – началото на XII век и ги свързва с нашествията на късните номади, най-вече на печенегите, които се настаняват в Плиска, Дръстър, Одърци и други селища на Североизточна България³⁸. Аварите използвали костени бойни топки още през VII–VIII век, но те са по-малки и по-различни по форма, а от днешните български земи подобни не са известни³⁹.

Следователно образът на прабългарския конник от VII–IX век с боздуган или кистен в ръка не намира опора в данните. Ударните оръжия от този вид навлизат в българските земи главно в края на Първото българско царство и след него.

ЗНАЕТЕ ЛИ, ЧЕ...

Кистените идват с печенезите

Йотов разглежда 25 костени бойни топки на кистени от българските земи. Всички са от XI – началото на XII век и са свързани с нашествията на късните номади, най-вече на печенезите.³⁸

Обр. 9. Византийски тежки конници (катафракти) в атака срещу българите – миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица (XII в.; Национална библиотека, Мадрид). Византийски образ на конния бой, по-късен от езическата епоха.

Снимка: Мадридски ръкопис на Йоан Скилица · Public domain · [Wikimedia Commons](#)

7. Във филма „Докосни древността“

В конните сцени на спектакъла-филм на СК „Бага-Тур“ камшикът е естествената вещь в ръката на ездача – онзи прост инструмент, с който степният конник подкарва коня си, вместо да използва шпори. Внимателният зрител може да го разпознае и като знак на война, редом с щита, лъка и колана.

Бойната брадва има място в сцените на близкия бой като оръжие, което изворите сигурно свързват с конника от езическата епоха. По-късните ударни оръжия – боздуганът и кистенът – принадлежат на друго време и могат да се покажат само като част от разказа за следващите векове.

8. Заключение

Бичът у българите през VII–IX век е засвидетелстван преди всичко като инструмент на ездача – вместо шпори, както показват сведенията на Свидас за Тервел и почти пълната липса на шпори в некрополите. Като знак той се появява в същия разказ за Тервел, където камшикът и щитът служат за мярка на богатството, и вероятно в клетвения обред от 815 г., ако тройно сплетените ремъци са били плетен бич. Езикът пази прабългарската дума хръзан, ирански по произход, и думата батог с двойното значение „камшик“ и „жезъл“. Сведения за бича като бойно оръжие в използваните източници няма.

Сред ударните оръжия на езическата епоха сигурно място има само малката бойна брадва – оръжие на конника, носено в гроба заедно с копие, сабя и конско снаряжение и широко разпространено в салтово-маяцкия свят. Бойните чукове се появяват най-рано от средата на IX

век, а боздуганите и кистените – през X–XII век, свързани предимно с печенезите. Различаването на тези пластове е условие, за да се говори за прабългарския воин без анахронизми.

Речник

хръзан	прабългарска дума за бич, камшик; от персийското хагāzan
батог	заемка със значение „бич, камшик, жезъл“
чекан	заемка със значение „чук, кирка, топор“; и вид малка брадвичка
акутий	дълго, леко извито заострено оръжие, приличащо на клон на чапла – вероятно боен чук
боздуган	каменна или метална бойна топка на дървена дръжка
кистен	бойна топка, свързана с верига или ремък с дървена дръжка
салтово-маяцка	археологическа култура, към чиито носители Йотов отнася прабългарите; в нея бойните брадви са най-разпространеното оръжие

Провери знанията си

1. С какво българите подкарвали коня вместо със шпори?

а) С камшик · б) С остен · в) С юздата

2. От какъв език произлиза прабългарската дума хръзан „камшик“?

а) От гръцки · б) От персийски · в) От славянски

3. Кое ударно оръжие е сигурно засвидетелствано за езическата епоха?

а) Боздуганът · б) Кистенът · в) Малката бойна брадва

4. Как В. Бешевлиев тълкува тройно сплетените ремъци в клетвата от 815 г.?

а) Като плетен бич, с който нарушителят се обрича на бичуване · б) Като юзда за жертвен кон · в) Като украса на седлото

Отговори: 1 – а; 2 – б; 3 – в; 4 – а

Бележки

- Йотов 2004, с. 132; за датировката на Свидас – Рашев 2008, с. 278. ↩
- Рашев 2008, с. 154. ↩
- Фехер 1938, с. 77–78. ↩
- Рашев 2008, с. 174. ↩
- Казански 2019, с. 265. ↩
- Рашев 2008, с. 268. ↩
- Йотов 2004, с. 132. ↩
- Фехер 1938, с. 29. ↩
- Фехер 1938, с. 29; срв. с. 78. ↩
- Рашев 2008, с. 247. ↩
- Славова 2010, с. 145, бел. 165. ↩
- Славова 2010, с. 145, бел. 165. ↩
- Рашев 2008, с. 246. ↩
- Рашев 2008, с. 247. ↩
- Рашев 2008, с. 247. ↩
- Рашев 2008, с. 320. ↩
- Рашев 2008, с. 320. ↩
- Рашев 2008, с. 315. ↩
- Рашев 2008, с. 315–316. ↩
- Рашев 2008, с. 172. ↩
- Рашев 2008, с. 172. ↩
- Рашев 2008, с. 172. ↩
- Рашев 2008, с. 269. ↩
- Йотов 2004, с. 85. ↩
- Йотов 2004, с. 85. ↩
- Йотов 2004, с. 86–87, 101. ↩
- Йотов 2004, с. 88. ↩
- Йотов 2004, с. 103, бел. 9. ↩
- Йотов 2004, с. 101. ↩
- Йотов 2004, с. 101–102. ↩
- Казански 2019, с. 257, бел. 5. ↩

32. Йотов 2004, с. 103. ↵

33. Йотов 2004, с. 106–107. ↵

34. Йотов 2004, с. 112, бел. 2. ↵

35. Йотов 2004, с. 107. ↵

36. Йотов 2004, с. 108–109. ↵

37. Йотов 2004, с. 107–109. ↵

38. Йотов 2004, с. 109–112. ↵

39. Йотов 2004, с. 112. ↵

Библиография

Йотов, В. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Варна: Зограф, 2004.

Казанский, М. М. Степные традиции в славянском вооружении и конском снаряжении в V–VII вв. – Краткие сообщения Института археологии, вып. 254. Москва, 2019, с. 253–269.

Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX век. София: Класика и стил, 2008.

Славова, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София, 2010.

Фехер, Г. Военното дело на прабългарите. София: Военна библиотека (кн. 98), 1938.

Снимките с отбелязан автор са от Wikimedia Commons под посочения свободен лиценз. Всички останали илюстрации са художествени реконструкции и стилизации, създадени за публикацията с инструмент за изкуствен интелект по описанията в посочените източници; те не са изображения на реални находки.

Финансирано от
Европейския съюз
NextGenerationEU

Публикацията е част от проект № BG-RRP-11.020-0147-C01 „Докосни древността – пътят на прабългарския воин“, изпълняван от Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ с финансовата подкрепа на Национален фонд „Култура“ по Националния план за възстановяване и устойчивост, финансиран от Европейския съюз – NextGenerationEU.

Тази публикация е създадена с финансовата подкрепа на Европейския съюз – Следващо Поколение ЕС. Цялата отговорност за съдържанието на публикацията се носи от Сдружение „Спортен клуб Бага-Тур“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че тази публикация отразява официалното становище на Европейския съюз и Национален фонд „Култура“.